

SOCIALINĖ METODOLOGIJA IR SOCIOLOGINIAI TYRIMAI

A. GASIŪNAS

VISALIAUDINĖ SOCIALISTINĖ VALSTYBĖ KAIP METODOGINĖ PROBLEMA

Socialistinės valstybės vaidmuo visuomenėje itin reikšmingas, todėl jos problematika aktuali ir teoriniu-praktiniu, ir ideologiniu požiūriais. Marksistinėje literatūroje neatsitiktinai daug dėmesio skiriama visaliaudinės socialistinės valstybės problemai. Gvildendami ją, susiduriame su ginčytinomis išvadomis, kurios tiesiogiai susijusios su metodologiniu šios problemos pagrindimu. Kai kuriuos to pagrindimo aspektus ir nagrinėja šis straipsnis.

Išvada apie visaliaudinę valstybę, kaip socialistinės valstybės vystymosi etapą, pirmą kartą buvo suformuluota TSKP Programoje: „Užtikrinusi visišką ir galutinę socializmo — pirmosios komunizmo fazės — pergalę ir visuomenės perėjimą į išplėstinę komunizmo statybą, proletariato diktatūra įvykdė savo istorinę misiją ir vidaus vystymosi uždavinių požiūriu nustojo buvusi būtina TSR Sąjungoje. Valstybė, kuri atsirado kaip proletariato diktatūros valstybė, naujame, dabartiniame etape virto visaliaudine valstybe, visos liaudies interesų ir valios reiškimo organu“¹.

Proletariato diktatūra, kaip socialistinės revoliucijos politinis principas, buvo suformuluota K. Markso ir F. Engelso. Tai logiška dialektinės materialistinės visuomenės sampratos išdava.

Materialistinė visuomenės istorijos samprata visų pirma konstatavo, kad tikslingos žmonių veiklos tendencijas lemia materialiniai žmonių interesai, kuriuos savo ruožtu sąlygoja objektyvaus pobūdžio visuomeninės gamybos raida. Plėtojant šią sampratą, paaiškėjo, kad visuomeninis procesas pirmiausia yra dėsninga apibrėžtų visuomenės ekonominių struktūrų kaita, kurią nulemia visuomenės gamybinių jėgų vystymasis.

Nustatčius, kad visuomeninis procesas yra objektyvaus pobūdžio ir kad gamybos būdai dėsningai keičiasi, kai gamybiniai santykiai neatitinka gamybinių jėgų, socializmas buvo numatytas tiriant istorinį-ekonominį procesą, suradus priemones ekonominėje sferoje esamam konfliktui išspręsti. Kapitalistinio gamybos būdo analizė įgalino marksizmo kūrėjus padaryti išvadą, kad dėl gamybos suvisuomenėjimo tolesnė gamybos pažanga susijusi su visuomeniniu gamybos valdymu. Kito ke-

¹ Tarybų Sąjungos Komunistų partijos Programa. — V., 1976, p. 112.

lio pagrindiniam kapitalizmo prieštaravimui — prieštaravimui tarp visuomeninio gamybos pobūdžio ir privataus gamybos priemonių valdymo — išspręsti nėra. Marksizmas konstatavo ir kitą svarbų faktą — realizuoti šį ekonominį būtinumą objektyviai turi proletariatas, nes jo, kaip klasės, poreikiai sutampa su objektyviomis gamybinių jėgų tolesnio vystymosi reikmėmis. „Svarbu ne tai, — rašė K. Marksas, — kokį tikslą dabar turi vienas ar kitas proletaras arba net visas proletariatas. Svarbu tai, kas yra proletariatas iš tikrųjų ir ką jis, sutinkamai su savo būtimi, istoriškai bus priverstas daryti. Jo tikslą ir jo istorinį veikimą kuo aiškiausiai ir įsakmiai nurodo jo paties gyvenimo sąlygos, kaip ir visą šiuolaikinės buržuazinės visuomenės organizacija“².

Ekonominio poreikio realizavimas kartu yra ir proletariato klasinio intereso įgyvendinimas, ir tai rodo, jog ir proletariato klasinis viešpatavimas visuomenėje tampa objektyviai būtinu. Šį būtinumą determinuoja gamybos sąlygų klasinėje visuomenėje ypatybės.

Perėjus iš bendruomeninės santvarkos į klasinę visuomenę, gamybinės jėgos taip išsivystė, kad pasidarė būtinas visuomeninis darbo pasidalijimas. Kai atskiri visuomenės nariai gamina tikrai tam tikrus produktus, jie gali egzistuoti tik paversdami šiuos produktus prekėmis, t. y. mainų objektu. Mainai, tapę neišvengiama socialinės pažangos sąlyga, savo ruožtu suponuoja privatinės nuosavybės institutą, nes mainyti galima tik tada, kai produktas priklauso mainuose dalyvaujančiam asmeniui. Atsiradus privatinei nuosavybei, taip pat ir privatiniam gamybos priemonių valdymui, susiformavo tokios gamybos sąlygos, kurios leido pasisavinti svetimo darbo produktą, t. y. pasidarė galimas išnaudojimas. Šiomis sąlygomis visuomenės ekonominė struktūra atskiriems individams įgauna skirtingą prasmę: vieniems ji yra jų interesų patenkinimo pagrindas, kitiems — jų nužmoginimo pagrindas. Taigi atskirų individų interesai dabar jau negali būti tapatūs bendram visuomenės interesui, kylančiam dėl individų, tarp kurių padalytas darbas, tarpusavio priklausomybės. Visuomenės ekonominė struktūra, kaip objektyviai būtina visuomenės egzistavimo sąlyga, gali normaliai funkcionuoti tik organizuojant visuomenę valstybės, kaip išorinės jėgos visuomenės atžvilgiu, forma. Valstybė, kaip pažymi K. Marksas, čia tampa bendro intereso iliuzine išraiška³. Tačiau, įtvirtindama bendras gamybos sąlygas, valstybė kartu tampa ir klasinio viešpatavimo sąlyga, nes, įteisindama tokią visuomenės ekonominę struktūrą, kuri vienus daro gamybos priemonių savininkais, o kitus — išnaudojamaisiais, ji objektyviai tampa gamybos priemonių savininkų klasės bendro viešpatavimo organizacija. Vadinasi, gamybos klasinėje-antagonistinėje visuomenėje ypatybė yra ta, kad čia, kaip nustatė K. Marksas ir F. Engelsas, gamyba vyksta klasinio viešpatavimo, organizuoto valstybės forma, sąlygomis⁴. Socializmas šiuo požiūriu nėra

² Marksas K., Engelsas F. Šventojo šeima. — V., 1960, p. 42.

³ Marksas K., Engelsas F. Vokiečių ideologija. — V., 1974, p. 28.

⁴ Ten pat, p. 34.

išimtis. Taigi proletariatui, kaip ir anksčiau viešpatavusioms klasėms, yra reikalinga politinė valdžia, su kurios pagalba savąjį interesą padarytų privalomu visai visuomenei. Tai, kad proletariato istorinis uždavinys yra panaikinti bet kokią viešpatavimą, reikalo esmės nekeičia. Todėl marksizmas ir konstatuoja, kad, pertvarkant socialistinės visuomenės ekonominę struktūrą, plėtojant ją, proletariato klasinis viešpatavimas yra objektyviai būtinas ir kad šį viešpatavimą jis gali realizuoti tik su valstybės pagalba. „Tarp kapitalistinės ir komunistinės visuomenės,—rašė K. Marksas,—yra revoliucinio pirmosios pavertimo antrąja laikotarpis. Šį laikotarpį atitinka ir pereinamasis politinis laikotarpis, ir šio laikotarpio valstybė negali būti niekas kita kaip revoliucinė proletariato diktatūra“⁵.

Marksizmo kūrėjų požiūriu, proletariato diktatūros sąvoka atspindi pereinamojo laikotarpio socialistinės valstybės klasinį turinį. Tai pabrėžia ir V. Leninas. Tas turinys yra objektyvus, t. y. pagrįstas visuomenės ekonomine struktūra.

Ir vis dėlto negalima nematyti, kad marksistinėje literatūroje (jau nekalbant apie nemarksistinę) klasinės diktatūros, taip pat ir proletariato diktatūros, sąvoka dar dažnai vartojama nenuosekliai, t. y. daugiau ar mažiau painiojama su valstybės formaliais institutais, valdymo metodais ir pan.

Marksistinės metodologijos požiūriu, klasės diktatūra ir jos įgyvendinimo formos — netapatūs dalykai. Tai nuolat pabrėždavo ir marksizmo klasikai.

Metodologiškai nenuosekli proletariato diktatūros samprata neišvengiamai veda į ydingą, tiksliau — metodologiškai nenuoseklų, proletariato diktatūros valstybės vartimo visaliaudine aiškinimą. Tokiu atveju šis procesas ne tik grindžiamas objektyviomis premisomis, bet taip pat siejamas su valdymo institutų, valdymo metodų pakitimu. Pavyzdžiui, N. Iribadžakovas, V. Počepka, F. Lichodedovas, A. Kosicynas teigia, kad proletariato diktatūros valstybės virtimas visaliaudine susijęs su socialistinės demokratijos vystymusi⁶, B. Kravcovas — kad su valstybinės valdžios formų ir metodų kitimu⁷, P. Čeremnychas nurodo visų darbo žmonių lygiateisiškumą, klasių tarpusavio santykių demokratiškumą⁸. Tokio pobūdžio koncepcijų metodologinis nenuoseklumas tiek pat dažnas, kaip ir proletariato diktatūros painiojimas su formaliais jos įgyvendinimo aspektais, t. y. su institucinėmis formomis, valdymo metodais.

⁵ Marksas K., Engelsas F. Rinktiniai raštai, t. 2, p. 22.

⁶ Ирибаджиков Н. Развитое социалистическое общество.— М., 1974, с. 331; Проблемы развития коммунистического сознания.— М., 1965, с. 101; Лиходегов Ф. М. Государство и построение коммунизма.— М., 1968, с. 149—150; Косицын А. П. Социализм и государство.— М., 1976, с. 81.

⁷ Кравцов Б. П. Советская демократия на новом этапе.— В кн.: Демократия и коммунизм. М., 1962, с. 84.

⁸ Черемных П. С. От диктатуры пролетариата к общенародному государству.— М., 1963, с. 45.

Tarybinėje literatūroje dėl metodologinio nenuoseklumo kartais daromos grynai subjektyvistinės išvados. „Darbininkų klasė,— rašo B. Toporinas,— istorijoje pirma klasė, kuri savanoriškai atsisakė savo diktatūros, kai tik subrendo tam būtinos sąlygos“⁹. Panašios nuomonės laikosi ir F. Lichodedovas¹⁰. Dar toliau eina V. Platkovskis. Jis net pažymi iniciatyvą proletariato, kuris sutinkamai su savo kilniais idealais ir tikslais pertvarko proletariato diktatūros valstybę į visaliaudinę¹¹. Nesunku pastebėti tokio požiūrio metodologinį nenuoseklumą: tai proletariato diktatūros personifikacija.

Marksistinės metodologijos požiūriu visaliaudinės socialistinės valstybės problemą galima paaiškinti tik objektyviu pagrindu, t. y. visuomenės ekonomine struktūra.

Jau buvo konstatuota, kad valstybė klasinėje antagonistinėje visuomenėje yra ekonomiškai viešpataujančios klasės bendro viešpatavimo organizacija. Tai pabrėždamas, marksizmas ir apibūdina valstybę kaip tam tikros socialinės klasės diktatūros organą. Tačiau, kaip teisingai pažymi L. Mamutas, marksizmo kūrėjai niekuomet neteigė, kad šis valstybės veiklos aspektas yra vienintelis¹². Vadinasi, ir valstybė gali būti apibūdinama ne tik šiuo aspektu. Marksizmo klasikai valstybę apibūdino kaip klasinio viešpatavimo organizaciją, matyt, dėl to, kad ši valstybės veiklos pusė yra svarbiausia. Be to, tokia charakteristika buvo nukreipta prieš tuo metu vyravusią valstybės neklasiškumo sampratą.

Kitas valstybės veiklos aspektas, kaip minėta, bendrų gamybos sąlygų gynimas. Šią prasme valstybė ir antagonistinėje visuomenėje yra visos visuomenės atstovas. Tačiau kadangi klasinės antagonistinės visuomenės sąlygomis tas bendras interesas yra draskomas antagonistinių prieštaravimų, valstybė čia tėra tik to bendrumo surogatas.

Padėtis iš pagrindų pasikeičia socializmo sąlygomis. Socializmas — tai visų pirma privatinės nuosavybės panaikinimas. Šiam uždaviniui įgyvendinti yra būtina proletariato diktatūra, t. y. jo klasinis viešpatavimas visuomenėje. Tačiau gamybos priemonių suvisuomeninimas kartu yra ir bet kokio klasinio viešpatavimo bei apskritai klasių buvimo objektyvaus pagrindo naikinimas. Vadinasi, proletariato diktatūros įgyvendinimas — tai kartu ir visos visuomenės emancipacijos objektyvių priedaidų susidarymas. Todėl ir proletariato diktatūros valstybė, kaip visuomenės ekonominės struktūros socialistinio pertvarkymo priemonė, tampa visuotinės emancipacijos sąlyga. Vadinasi, ekonominių santykių, kuriuos institucine forma išreiškia socialistinė valstybė, pobūdis sąlygoja tai, kad, jau imdama į savo rankas gamybos priemones ir jas paversdama visuome-

⁹ Топорин Б. Н. Государство и демократия развитого социализма.— В кн.: Социализм и демократия. М., 1976, с. 26.

¹⁰ Лихогедов Ф. М. Государство и построение коммунизма, с. 149.

¹¹ Плотовский В. Политическая организация общества при переходе к коммунизму.— М., 1962, с. 25.

¹² Мамут Л. С. Карл Маркс как теоретик государства.— М., 1979, с. 183—196.

nine nuosavybe, valstybė, kaip pastebėjo F. Engelsas, objektyviai pasirodo kaip realus visos visuomenės atstovas¹³. Šis jos visaliaudinis pobūdis stiprėja proporcingai socialistinės visuomenės išsivystymo laipsniui. Nugalėjus socializmui, kai gamybos priemonės jau suvisuomenintos ir kai jau panaikintos antagonistinės klasės, objektyviai būtini ekonominiai santykiai, kaip visuomeninis interesas, atspindi realų visos visuomenės materialinio gyvenimo sąlygų bei tikslų bendrumą. Taigi, socialistinė valstybė, kaip šios ekonominės struktūros funkcionavimo institucinė forma, taip pat tampa visų socialinių klasių ir sluoksnių (jie socializmo sąlygomis išlieka dėl nepakankamo gamybinių jėgų išsivystymo) interesų išraiška. Antra vertus, kadangi nugalėjusio socializmo sąlygomis susiformuoja socialistinės visuomenės, t. y. darbo žmonių visuomenės, interesų bendrumas, tai valstybė nebėra vienos klasės bendro viešpatavimo organizacija. Vadinasi, išsivysčiusio socializmo sąlygomis valstybės visaliaudinis pobūdis tampa dominuojančia jos savybe. Todėl ir apibūdinti tokią valstybę kaip visaliaudinę darosi prasminga.

Konstatavus, kad proletariato diktatūros valstybė virto visaliaudine, natūraliai iškyla jos klasinės esmės klausimas.

Idomu, kad maoizmas yra pasisakęs prieš visaliaudinės socialistinės valstybės idėją, motyvuodamas kaip tik tuo, jog pripažinti socialistinės valstybės visaliaudinį pobūdį esą tas pat, kas ir priimti buržuazinės ideologijos „visos liaudies valstybės“ koncepciją. Marksistiniu-lenininiu požiūriu, neklasinės valstybės apskritai negali būti¹⁴.

Be abejo, maoizmas teisus, teigdamas, kad valstybės klasinės esmės neigimas susijęs su buržuazine, o ne su marksistine valstybės samprata. Buržuazinės socialinės teorijos valstybę aiškina kaip savarankišką visuomenės gyvenimo sritį. Todėl valstybė čia laikoma individo teisių, pirmiausia, nuosavybės teisės, saugojimo priemone. Nors yra įvairių buržuazinių valstybės teorijų, jos visos valstybę laiko amžinojo teisingumo idealu, t. y. gina jos neklasiškumą.

Visaliaudinės socialistinės valstybės samprata neprieštarauja marksistinei valstybės klasinės esmės koncepcijai. (Tiesa, tarybinėje literatūroje buvo mėginama teigti, kad visaliaudinė socialistinė valstybė yra neklasinė¹⁵.) Šiuo metu klasinis visaliaudinės socialistinės valstybės pobūdis marksistinėje literatūroje nekvestionuojamas.

Pagrindžiant socialistinės visaliaudinės valstybės klasinę esmę, paprastai nurodoma, kad ji išreiškia darbo žmonių, vadovaujamų darbininkų

¹³ Marksas K., Engelsas F. Rinktiniai raštai, t. 2, p. 132.

¹⁴ Центральному Комитету Коммунистической партии Советского Союза.— Правда, 14 июля, 1963.

¹⁵ Žr. Anbinderis T. Nuo proletariato diktatūros valstybės į visaliaudinę valstybę — V.: 1964, p. 34; Кравцов Б. П. Советская демократия на новом этапе.— В кн.: Демократия и коммунизм. М., 1962, с. 84; Туленов Ж. Политическая организация советского общества.— Алма-Ата, 1965, с. 71; Тихомиров Ю. А. Власть и управление в социалистическом обществе.— М., 1968, с. 120 и др.

klasės, interesus ir kad ji yra priemonė komunistinei visuomenei sukurti¹⁶.

Atskirai reikia pažymėti P. Slavovo nuomonę. Visaliaudinė valstybė, anot jo, tuo pat metu ir klasinė, ir neklasinė organizacija. „Vienu atveju ir viena prasme ji klasinė, kitu atveju ir kita prasme — neklasinė“¹⁷. Klasinė ta prasme, kad ji klasinės visuomenės (nors ir susidedančios iš draugiškų ir, be to, nykstančių klasių) organizacija. Klasinė ta prasme, kad yra darbininkų klasės galutinio tikslo — komunizmo įgyvendinimo priemonė. Visaliaudinė socialistinė valstybė neklasinė ta prasme, kad ji jau nėra vienos klasės viešpatavimo organizacija, o yra visos darbo žmonių visuomenės valios reiškimo, jų interesų gynimo organas¹⁸.

Reikia sutikti su P. Slavovu, kad išsivysčiusios socialistinės visuomenės visaliaudiškumas ir klasinis jos pobūdis tai tėra tik du to paties turinio objektyviai sąlygojami aspektai. Todėl jie negali būti ir priešpriešinami. Socialistinės valstybės visaliaudiškumo neigimas priešpriešinant jį klasiniam valstybės pobūdžiui — tai tik vienašališkas valstybės klasinio pobūdžio suabsoliutinimas, atsirandęs dėl to, kad į socializmą čia žiūrima ne kaip į realų procesą, o kaip į teorinę dogmą. Socialistinė valstybė nėra nekintama. Būdama socialistinės visuomenės ekonominės struktūros antstatas, šiai struktūrai kintant, modifikuojasi ir valstybė, t. y. kinta jos turinys.

Tačiau socialistinės valstybės visaliaudinis pobūdis dar nelaiduoja, kad kiekvienas socialistinės visuomenės narys pripažįsta, jog ji yra ir jo materialinių interesų bei tikslų išraiška. (Tokia nuomonė būdinga ir tarybiniais autoriams.) Socializmas dėl nepakankamo gamybinių jėgų išsivystymo dar negali pilnutinai patenkinti visuomenės narių reikmių. Vadinasi, ir išsivysčiusio socializmo sąlygomis materialinis interesas dar yra žmonių veiklos pagrindas. Individualūs socialistinės visuomenės narių siekiai gali prieštarauti (praktika rodo, kad neretai ir prieštarauja) objektyvioms, valstybės sankcionuotoms visuomenės reikmėms. Todėl socializmo sąlygomis objektyviai egzistuojančio visuomenės ir individo interesų bendrumo atskirį jos narius gali ir nesuvokti. Dėl to visaliaudinio socialistinės valstybės pobūdžio konstatavimas turi tik objektyvią prasmę.

Beje, kartais teigiama, kad socialistinė valstybė visuomenės atžvilgiu nėra išoriška¹⁹. Vargu ar galima be išlygų sutikti su kategoriškais tokio

¹⁶ Зг. Чхиквадзе В. М. Государство, демократия, законность.— М., 1967, с. 123; Шевцов В. С. КПСС и государство в развитии социалистическом обществе.— М., 1974, с. 77; Социалистическое государство. Сущность, функции и формы.— М., 1976, с. 30; Ирибаджакс Н. Развитое социалистическое общество, с. 336.

¹⁷ Славов П. Българската социалистическа държава. Сущность, закономерности, этапы и перспективы.— София, 1975, с. 436.

¹⁸ Ten pat, p. 435.

¹⁹ Зг. Бурлацкий Ф. М. Государство и коммунизм.— М., 1963, с. 122; Белых А. К. Управление и самоуправление.— Л., 1972, с. 134; Норден А. Конечная цель — всестороннее развитие личности.— В кн.: Современные проблемы социалистической демократии и перспективы ее развития. Прага, 1975, с. 50.

pobūdžio sprendimais. Pagaliau jau vien dėl to, kad ir išsivysčiusio socializmo sąlygomis dar nėra galutinai įveiktas žmonių santykių susvetimėjimas, nėra galutinai panaikintas objektyvus individo interesų priešpriešinimo visuomenės interesams pagrindas. Kai neigiamas bet koks socialistinės valstybės išoriškumas visuomenės atžvilgiu, labiau išreiškiamas subjektyvus pageidavimas negu faktinė padėties analizė, ypač kai neatsižvelgiama į realias socializmo galimybes.

Iš viso to, kas pasakyta, galima padaryti šias išvadas:

1. Proletariato diktatūros sąvoka atspindi klasinę valstybės turinį, sąlygotą socialistinės visuomenės ekonominės struktūros. Todėl proletariato diktatūros valstybės virtimas visaliaudine gali būti paaiškintas tik atsižvelgus į tos struktūros raidą.

2. Visaliaudinės socialistinės valstybės objektyvių prielaidų susiformavimas rodo, kad panaikinta klasinė antagonistinė visuomenės struktūra, kad susidarė tokios sąlygos, kai ekonominiai santykiai, kaip visuomenės interesas, objektyviai išreiškia realų visos darbo žmonių visuomenės materialinių gyvenimo sąlygų bei tikslų bendrumą.

3. Aiškinant proletariato diktatūros valstybės vartimą visaliaudine, dažniausiai pasitaiko metodologinis nenuoseklumas, susijęs su tuo, kad proletariato diktatūra painiojama su formaliais valstybės institutais, valdymo metodais arba tiesiog personifikuojama.